

miktarının yazılı bulunduğu mühürlü bir deri parçasını mükelleflerin boynuna astırdığı bilinmektedir. Bu şekilde mühürlü belge taşıyanların sayısı Ebû Yûsuf'a göre 500.000, Belâzûrî'ye göre 550.000'dir ki bu rakamlar bölgedeki cizye mükelleflerini göstermesi bakımından önemlidir. Emevîler devrinde de nakdî ve aynî cizye tahsiline devam edildiği ve mükelleflere makbuz verildiği bilinmektedir. Cizyenin tahsil zamanına gelince, Hz. Peygamber'in Necranlılar'dan biri receb, diğeri de safer ayında olmak üzere bu vergiyi iki taksitte aldığı kaydedilmektedir. Halife Ömer devrinde Kudûs halkı ile yapılan antlaşmada gerek haraç gerekse cizyenin hasat zamanı tahsil edileceği belirtilmiştir. Emevîler döneminde de cizyenin taksitler halinde alındığı görülmektedir. Hanefî hukukçuları cizyenin yılbaşı itibarıyla tahakkuk ettirileceğini, yıl başında cizye ile mükellef olmayanların yıl ortasında şartları oluşsa bile mükellef tutulmayacaklarını belirtirler. Yine bu hukukçulara göre cizyenin sadece tahakkuk değil tahsil vakti de yılbaşısıdır. Ancak ödemede kolaylık sağlamak üzere cizyenin on iki taksitte alınmasında da bir sakınca yoktur. Diğer üç mezhebe göre ise cizye borcu yılbaşından itibaren başlarsa da zekâtta olduğu gibi ancak yılın dolmasıyla tahsil zamanı gelmiş olur.

Zimmînin müslüman olması, hukukçuların çoğunluğuna göre, geçen yılların tahakkuk etmiş borçları da dahil olmak üzere cizye borcunu düşürür. İmam Şâfiî, Ebû Yûsuf ve Ebû Sevr'e göre müslüman olmakla geçmiş yılların borcu düşmezse de o yılın borcu düşer. İçinde bulunulan yılın ve müslüman oluncaya kadar geçen sürenin cizye payının düşürülmeyeceği şeklinde İmam Şâfiî'ye ait bir görüş daha nakledilir. Hanefî ve Mâlikîler'e göre zimmînin ölümü de cizye borcunun düşmesi için bir sebeptir. Şâfiî ve Hanbelîler'e göre ise yıl tamamlanmış ve cizye tahakkuk etmişse ölümle bu borç düşmez ve terekeden alınır.

Cizye fey grubuna giren bir vergi olduğundan zekâtta gibi belirli yerlere harcanma mecburiyeti yoktur; kamu yararına uygun olarak ihtiyaç duyulan alanlara harcanabilir (bk. BEYTÜLMÂL; FEY).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "cizye" md.; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "cizye" md.; *Miftâhu künûzi's-sünne*, "cizye" md.; Müslim, "Cihâd", 2; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 82; Tirmizî, "Zekât", 11; İbn Mâce, "Cihâd", 38; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 41, 44-45, 55, 78-80, 131-132, 137-142, 149-150,

154-158; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 23-28, 30-31, 35, 39-44, 47-52, 54, 88, 183, 336 (hadis nr. 44-60, 65-68, 77-79, 93-107, 117-129, 134, 231-234, 504, 959); İbn Abdülhakem, *Streitü Ömer b. 'Abdül'aziz* (nşr. Ahmed Ubeyd), Beyrut 1387/1967, s. 37-38, 94-95, 155; Belâzûrî, *Fütâh* (Rıdvân), s. 48, 71-96, 130-131, 143, 164, 210-218, 226-273; Yahyâ b. Âdem, *el-Harâc*, s. 23-24, 66 (hadis nr. 29, 31, 33, 224); Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 12, 47, 51; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 98-99; Mâverîdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Kahire 1393/1973, s. 142-146, 149-150; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-muc-tehid*, I, 346 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Kahire 1348, II, 201, 267-268; IV, 79; İbn Receb, *el-İstihrâc li-ahkâmü'l-harâc* (nşr. Seyyid Abdullah es-Siddîk), Kahire 1352/1934, s. 63-64; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I, 91-93; Makrîzî, *el-Hita*, I, 77; II, 492; C. H. Becker, *Beitrage zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam*, Strassburg 1903, II, 81-112; a.m.f., "Cizye", *IA*, III, 199-201; H. Lammens, "Le Califat de Yezid Ier", *MFOB*, V (1911), s. 214-712; L. Caetani, *Annali dell Islam*, Milan 1912, V, 280-283; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, I, 228-230; A. Grohman, *Zum steuerwesen imn Arabischen Agypten*, Brüksel 1938, s. 124-125; M. Hamîdullah, *el-Vesâ' iku's-siyâsiyye*, Kahire 1941, s. 106, 161, 382, 387; a.m.f., *İslâm Peygamberi* (Mutlu), I, 223-224, 411-416; II, 176, 219; Bilmen, *Kamus*², IV, 98-102; Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963, s. 96-99; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sûkâtı* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 130-134, 142; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *el-Harâc ve'n-nüzümü'l-mâliyye li'd-devleti'l-İslâmiyye*, Kahire 1969, s. 136-137, 208, 233-236, 238, 247-248; Sâlih M. Emîn, *en-Nüzümü'l-iktisâdiyye fi Mişr ve's-Sâm fi sadri'l-İslâm*, Kahire 1971, s. 83, 138-144, 146, 149-150; M. Abdülcevâd Muhammed, *Mülkiyyetü'l-arâzi fi'l-İslâm*, İskenderiye 1972, s. 155-172; Abdülaziz ed-Dürî, "Tanzi'mâtü Ömer b. el-Hattâb: ed-darâ'ib fi bilâdi's-Sâm", *el-Mü'temerü'd-devliyyü'r-râbi' li-târîhi bilâdi's-Sâm*, Amman 1987, s. 457-467; a.m.f., "Nizâmü'd-darâ'ib fi sadri'l-İslâm", *MMLADm*, XLIX (1394/1974), s. 1-17; Mustafa Fayda, *H. Ömer Zamanında Gayr-İ Müslimler*, İstanbul 1989, s. 80-85, 109-164; D. C. Dennett, *el-Cizye ve'l-İslâm* (trc. Fevzi Fehim Câdullah), Beyrut, ts.; B. C. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (trc. Şinasi Altundağı), *TTK Belleten*, VIII/32 (1944), s. 607-608; M. A. Khan, "Jizyah and Kharaj", *JPHS*, IV/1 (1956), s. 27-35; Ziauddin Ahmed, "The Concept of Jizyes in Early Islam", *IS*, XIV/4 (1975), s. 293-305; Khalil Athamina, "Taxation Reforms in Early Islamic Khurâsân", *Isl*, LXV/2 (1988), s. 272-281; *Mu.F*, XV, 149-207; Cl. Cahen, "Djizya", *Ei*² (İng.), II, 559-562.

MEHMET ERKAL

Osmanlılar'da Cizye. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıla kadar bu vergiyi ifade etmek üzere genellikle haraç kelimesi kullanılmış, daha sonra cizye veya cizye-i şer'î yaygınlaşmıştır. Ayrıca bazı belgelerde arazi haracından ayırt edilmek için cizye yerine "baş haracı" tabirine de rast-

lanır. Bu vergiyi toplayanlara önceleri harâcî veya haraccı, sonraları ise cizyedar denilmiştir.

Cizye mükellefiyeti bazan toprak mülkiyetine bağlı olup elinde "başına" denilen topraklar bulunan müslüman veya gayri müslim ile zimmî statüsünü haiz toprağa sahip kişiler için söz konusu idi. Hazine, cizye gelirlerini korumak amacıyla ölçü olarak toprak mülki olma statüsünü esas almıştı. Fethedilen topraklarda muhafazakâr bir siyaset takip ederek kendisinden önceki döneme ait baş vergilerini aynen kabul eden Osmanlılar bunları cizye adı altında bütünleştirmişlerdi. Nitekim Macaristan'da yeni tebaanın talebi üzerine, fetih öncesi Macar krallarına ödenen kişi başına bir filorilik vergi Osmanlı hâkimiyeti döneminde cizye adı altında toplanmıştı. Balkanlar'da da önceleri uygulanmakta olan baş vergisi aynen benimsenmişti. "İспенçe" adı altında örfî vergi olarak mahallî bir özellik gösteren bu vergi, muhtemelen Macaristan'dakine benzer şekilde bir filori tutarında idi. Cizye verme durumunda olanlar ispençeyi de ödemek zorunda idiler. Fakat bu sonuncusu tabii olarak timarların bünyesi içinde yer alıyordu. Dolayısıyla Osmanlılar'ın, Mısır ve Suriye'nin ilk fâthilerinin yaptıkları gibi Balkanlar'da ve Macaristan'da muhtemelen Roma döneminden kalma bir uygulama olan bir filori tutarındaki baş vergisi sistemini sürdürdükleri düşünülebilir. Nas ve ictihadlarla belirlendiği fermanlarda zikredilen cizye, Osmanlılar için toplanması ve harcanması özel bir itina isteyen şer'î bir vergi idi. Doğrudan devlet hazinesi için padişaha bağlı görevlilerce toplanırdı. Cizye gelirlerinin timar veya mülk olarak bahşedilmesi oldukça istisnâ bir durumdu. Ancak çok özel durumlarda iltizama verilir. Beytümâle ait şer'î bir vergi olarak kadıların kontrolünde bulunur, onlar tarafından toplandığı da olurdu. Cizye gelirleri daima askerî amaçlar için harcanıyor, bazan ocaklık olarak askerî birimlere yapılan ödemelere de tahsis ediliyordu. Nitekim II. Mahmud cizye gelirlerini yükselterek cihad gayesi çerçevesinde yeni teşkil edilen Asâkir-i Mansûre ordusu ihtiyaçlarına ayırmıştı. Cizyeden muafiyet ancak voynuk, martolos, eflak gibi özel askerî yükümlülükler karşılığı olabiliyordu.

Fethedilen topraklar bir Osmanlı eyaleti haline getirildiğinde cizye vermekle mükellef durumda olanların tahriri o

CİZYE

bölgenin kadısı tarafından yapılır, hazırlanan defterlere "defter-i cizye-i geb-rân" adı verilir. Asıl defter olarak nitelendirilen bu nüsha iki kopya halinde hazırlanır, biri hazineye gider, diğeri ise beylerbeyilik merkezinde saklanırdı. Yapılan tahrirler bir süre sonra yenilenmek zorundaydı. Ancak bu tahrirler uzun süre yenilenemediğinden ölüm, doğum, göç, ihtidâ gibi değişikliklerin tesbit edilemediği ve mevcut defterlerin gerçek durumu yansıtmadığı görülmüştür. II. Mehmed zamanında bir köyden kaçan yükümlülerin cizyelerinin yarısı timar sahibine tazmin ettirilir, diğer yarısı ise köyde kalanlara paylaştırılırdı. Fakat XVI. yüzyıl sonlarında timar sisteminin çöküşüyle bütün yük ikinci grubun üzerinde kaldı. Bu duruma ancak 1691'deki cizye reformu ile çözüm getirilebildi ve herkesin sadece kendi vergisinden sorumlu olduğu belirtilerek yapılan ödemeleri belgelemek üzere mükelleflerin ellerine "kâğıt" veya "varak" denen bir belge verilmesi kararlaştırıldı. Kaçanlar ya sıkı takibata uğradı veya 1705'te Manastır sancağında terkedilmiş köylere yeniden nüfus çekilmesi örneğinde olduğu gibi cizye vergisinde indirim yapılacağı vadiyle geri döndürülmeye çalışıldı.

Cizye için düzenli olarak her üç yılda bir "nev-yâfte yılı" adıyla genel bir tef-tiş yapılır, ölümler kayıttan düşülür, herhangi bir sebeple gözden kaçıp deftere işlenmeyenlerle cizye mükellefi durumuna gelenler (bâliğ) "nev-yâfte" olarak ilâve ve kaydedilir. Bu tef-tişler sırasında önceden tesbit edilmiş olan cizye mükellefi sayısının düşürülmemesine hükümetin tâlimatı çerçevesinde dikkat edilirdi. Ayrıca başka bir bölgedeki yabancılarla yolcuların bulundukları yerde cizye ödemeleri usulü 1691 reformundan sonraki fermanlarda yer almıştır.

Rahip ve keşişlerin ilk dönemlerde cizyeden muaf oldukları anlaşılmaktadır. Meselâ II. Mehmed devrinde bir metropoliten cizyeden muaf olduğuna dair kayıt vardır (*Kânûnnâme-i Sultânî*, s. 66). 1691'den sonra ise mâlûller dışında bütün rahipler vergi mükellefi sayıldı. Bunun üzerine 1692'de hükümete bir arzuhal sunan rahipler, kazancı olmayan ve geçimlerini temin edemeyenlerin şer'i bakımdan muaf olmaları gerektiğini ileri sürdülerse de devlet İmam Yûsuf'un görüşünü esas alarak bu talebi reddetti. Nitekim 1839'da Athos Manastırı rahipleri bütün vergilerden muaf olmalarına rağmen cizye ödemeyi sürdürüyor-

lardı. Ancak Osmanlılar şer'i hukuka uygun olarak kadın, çocuk, kör, mâlûl, işsiz ve fakir kimseleri bu vergiden sürekli olarak muaf tutmuşlardır. Yalnız kocalarının arazileri kendilerine intikal etmiş dul kadınlar cizye ödemekle yükümlüdür.

İslâm hukukuna göre cizye antlaşma şartlarıyla belirlenmiş, değişmez, sabit bir meblağ (maktû) ve şahıslardan toplanan vergi (cizye ale'r-ruûs) olmak üzere iki çeşide ayrılmaktaydı. "Ber-vech-i maktû cizye" usulü geniş ölçüde iki alanda uygulanıyordu. Bunlardan ilki, Osmanlılar'a bağlı vassâl hristiyan prensliklerle haraçgüzâr* devletlerin belirli bir miktar üzerinden yıllık olarak ödemeyi taahhüt ettikleri vergi olup bu durumda prensliğin idaresi altındaki halk padişahın haraçgüzâr tebaası sayılıyordu. İkincisi ise doğrudan padişahın tebaası olan zimmî reâyâdan cemaat olarak toplu bir miktarın "ber-vech-i maktû" alınmasıydı. Çünkü bazı bölgelerdeki zimmî reâyâ, cizye toplayıcılarının suistimallerinden kurtulmak için toplu ve belirli bir meblağı ödeme yolunu seçerek aksi takdirde yerlerini yurtlarını terkedecekleri tehdidinde bulunuyorlardı; köylerin ve kasabaların boşalmasından endişe eden devlet de bu istekleri çok defa kabul ediyordu. Öte yandan Arnavutluk'ta Klemeti dağı kabilelerinin yaşadığı beş köy, dağı geçitlerini bekleme ve koruma (derbend) hizmeti karşılığında topluca sabit bir rakam üzerinden 1000 akçe cizye veriyorlardı (1497). Yine Arnavutluk'ta Kurveleş'te isyan halindeki on yedi köy halkı, "ber-vech-i maktû" olarak 1695'te sabit bir meblağ üzerinden 3031 esedî kuruş ödemek şartıyla itaat altına alındılar. Bu örneklerle bakarak bazan devletin zimmî reâyâ ile bir anlaşma zemini aradığı söylenebilir. Bazı durumlarda maktû cizye, cizye toplayıcıları ile kendi cemaatleri içinde cizye tevziinde yetkili olup bunun karşılığında da kendi payına düşen miktarın azaltılması gibi bir menfaat elde etmeyi uman ve "kocabaşı" adı verilen cemaat ileri gelenleri arasında yapılan anlaşma yoluyla tesbit ediliyordu. Fakat devlet bu gibi uygulamaları çeşitli yolsuzluklara sebep olduğundan kaldırmıştı. Öte yandan maktû sistemin uygulandığı Safed'deki yahudi cemaatinin din adamları cizyeden muaf tutulmuştu (B. Lewis, *Notes and Documents*, s. 11).

Maktû uygulamalara rağmen devlet cizyenin temel niteliğinin baş vergisi ol-

duğunu düşünerek ferdî ödenmesinde ısrar ediyordu. Ayrıca maktû cizye değişmeyen sabit bir meblağı ifade ettiği için herhangi bir sebeple bir cemaatin nüfusunun azalması halinde, geride kalanlara düşen pay fazlalaştığından giderek daha ağır bir yükümlülük oluyordu. Nitekim bu durumlarda vergi miktarını düşürmek veya ferdî hale getirmek için yeni bir sayım isteğinde bulunulduğu bilinmektedir. Cizyede maktû sistem merkezî idarenin çöküş döneminde oldukça yaygınlaştı, dolayısıyla eyaletlerdeki vergi yükümlülükleri üzerinde devlet otoritesi ve kontrolü zayıfladı. Kocabaşılar, çorbacılar ve knezler, tıpkı müslüman cemaat içindeki âyan gibi kendi gruplarının vergi toplama işini üstlendiler. Bu da Balkanlar'da XVIII. yüzyılda yerli bir üst tabakanın doğuşuna zemin hazırladı. Maktû sistem, reâyâ menfaatine olduğu inancı ile Tanzimat döneminde genelleştirildi (17 Mart 1841) ve bir fetva ile sisteme meşruiyet sağlandı.

Şer'i kaidelere göre şeyhülislâm tarafından verilen fetva ile her yıl cizye miktarının belirlenmesi ve ilânı hükümdarın sorumluluğu altındaydı. Osmanlı terminolojisinde cizye mükellefleri "âlâ", "evsat" ve "ednâ" şeklinde üç gruba ayrılıyordu. Bu terimler zengin, orta halli ve fakir gruplar için kullanılmakta olup gruplara dahil olanların ödedikleri cizye miktarları, saf gümüş olarak sırasıyla 48, 24 ve 12 şer'î dirhem, altın olarak 4, 2 ve 1 dinar şeklinde tesbit edilmişti. Nitekim 16 Nisan 1491 tarihli bir belgede cizyenin şer'î ölçülere göre alındığı görülmektedir. Ancak 1475 tarihli bir fermarda vergi toplayıcılarının sabit bir rakam üzerinden cizyeyi almaları emredilmişti (*Kânûnnâme-i Sultânî*, s. 78).

Cizye ödemeleri piyasadaki gümüş ve altın para üzerinden olabilir, nâdiren tedavüldeki bakır para ile de (mangır) yapılırdı. 1690 Nisanında en düşük derece (ednâ) bir eşrefî altın veya 2,25 esedî kuruş yahut 90 para veya 1170 mangırdı. Fakat cizye XVI. yüzyılın sonlarına kadar akçe, daha sonraları ise "para" birimi üzerinden toplanmıştı. Malî bunalımın baş gösterdiği dönemlerden itibaren akçenin değerinin tekrar tekrar düşürülmesi üzerine cizye toplayıcılarına her yıl tedavüldeki paranın resmî değer ve miktarını bildiren fermanlar yollanmaya başlanmıştı. Ancak paranın resmî değeriyle piyasa arasındaki farklılık, vergi toplayıcıları ile mükellefi arasında ihtilâflara

yol açtı ve hazine bazan sadece altın para kabul etmeyi tercih etti. Diğer zamanlarda da vergi toplayıcıları kendi inisiyatifleriyle halkı altın para vermeye zorluyor, sonra altını piyasada akçeye çevirerek hazineye teslim ediyor ve aradaki farktan bir menfaat sağlıyordu. Bunu önlemek için vergi toplayıcılarının gümüş para da kabul etmelerine dair ferman çıkarılmıştı.

Osmanlı gümüş parasına göre 1691'den 1834'e kadar cizye miktarları aşağıdaki şekildeydi (esedî kuruş olarak):

Yıllar	âlâ	ednâ	evsat
1102/1691	9	4,5	2,25
1108/1696	10	5	2,25
1156/1743	11	5,5	2,75
1218/1804	12	6	3
1231/1816	16	8	4
1239/1824	24	12	6
1242/1827	36	18	9
1244/1829	48	24	12
1249/1834	60	30	15

II. Mahmud çıkardığı fermanla, cizye miktarındaki artışın (zemâim), verginin yeni konulmuş olmasından değil eski miktarı aynı kalmakla birlikte paradaki ayarlamalar dolayısıyla meydana geldiğini izah etmek zorunda kalmıştı. Fakat bu her ne kadar gerçek bir artışı göstermeyip paranın ayarından kaynaklanmışsa da zimmî tebaa arasında çeşitli huzursuzluklara yol açmıştı.

Bununla birlikte XVII. yüzyılda maliede yapılan köklü değişikliklere kadar cizye, imparatorluğun pek çok yerinde tek ve sabit bir rakam üzerinden alınmıştı. Meselâ zimmî tebaanın bütün sınıfları için Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Yeni İl bölgesindeki cizye miktarı 25 akçe, 1583'te 40 akçe, bazı yerlerde 35 akçe, Bitlis'te 55 akçe, Taşöz adasında 30 akçe, Musul'da 46 akçe idi. Adana, Safed, Şam gibi Memlûkler'den alınmış olan bölgelerde ise 80 akçe civarında idi. Bu sonuncular hariç, bu dönemlerde bir altının 60-70 akçe olduğu düşünülürse diğer sahalardaki vergi nisbetlerinin normal nisbetin altında kaldığı anlaşılır. Doğu Anadolu'da bu şekilde bir özel uygulama muhtemelen bölgenin fakirliğinden kaynaklanmıştır. Diğer taraftan adalardaki düşük nisbetler de fizikî elverişsizlik yanında ada halkının muhafızlık gibi bazı ek yükümlülükler üstlenmiş olmalarına bağlıdır. Hatta İmroz adası zimmîlerinin cizyeden muaf oldukları bilinmektedir (Barkan, s. 237). Suriye ve Filistin bölgesindeki 80 akçe-

lik cizye ise muhtemelen Memlûkler'in bütün zimmî gruplardan 1 altın cizye alma ve buna ilâve olarak vergi toplayıcılarının masraflarını karşılama biçimindeki uygulamalarının tek bir rakam altında birleştirilmiş şekliydirdi (B. Lewis, *Notes and Documents*, s. 11). Şeriatın belirlediği nisbetlerin çok altında kalan sabit rakamlar padişahın tahta cülûsu sırasında yeniden tesbit edilirdi. Meselâ II. Selim tahta çıktığında miktarı 10 akçe arttırmıştı. Cizye miktarları XVI. yüzyılda Filistin, Macaristan ve Selânik'te, 1691 cizye reformundan önce de Balkanlar'daki diğer bazı yerlerde aile başına belirlenmişti. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde cizyeden muaf tutulmuş belirli gruplar da vardı. Prensip olarak cizye muafiyeti hazinenin veya "beytül-mâl-i müslimîn" in bir kaybı olarak değerlendiriliyordu. Bununla birlikte bazı istisnaî hallerde askerî hizmetler karşılığında muafiyet kabul edilmişti. Nitekim stratejik yerlerdeki kalelerin zimmî halkına, dağlık yerlerde bulunan geçitleri bekleyen ve koruyan derbendci reâyâyâ, yenicileri olarak devşirilmiş çocukların akrabalarına, Selânik'te baruthâneye güherçile temin eden zimmîlere muafiyet tanınmıştı. Bilhassa XV. yüzyılda Osmanlı ordusunda çarpışan zimmî sipahiler, voynuklar, martoloslar, eflaklar gibi hristiyan askerler tamamen cizyeden muaftılar. Voynukların oğulları ve kardeşleri "bedel-i cizye" adı altında hayli düşük bir vergi öderlerdi; bu 1516'da 30 akçe idi ve normal cizyenin yarısına eşitti. Bu gruplar, XVI. yüzyılda askerî statüleri kaldırılınca zimmî reâyâ olarak cizye mükellefi haline geldilerse de vergi nisbetleri oldukça düşük kaldı.

Bütün dönemlerde Osmanlı merkezi idaresi bazı özel durumları hesaba katarak zimmîlere kısmî cizye muafiyeti tanımayı sürdürmüştü. Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan gibi sınır bölgelerinde bulunanlar cizyelerini en alt seviyeden ödemekteydiler. Savaş zamanlarında harp sahasına yakın yerlerde ve askerî yollar civarında bulunan zimmîler de bu miktarın yarısını verirlerdi. Düşman istilâsi sebebiyle yerlerini terkedenlere belirli bir dönem için cizye muafiyeti tanınmıştı. Maden işleyen zimmîler alt seviyede vergi mükellefi idiler. Meselâ Silistre'de XVI. yüzyıl ortalarında sadece 6 akçe cizye ödüyorlardı. 1757'de sakız üretimi yapan Sakız adasındaki yirmi bir köyde de cizye en düşük seviyeden alınıyordu. Kapitülasyonlara göre

yabancı elçilerin tercümanı olan zimmîler cizyeden muaftı. Hatta birçok zimmî cizye vergisi ödememek için tercümanlık beratı elde etmeye çalışıyordu. Osmanlı toprağında bir yıldan daha uzun bir süre kalma imkânı elde eden bir müste'men, normal Osmanlı tebaası gibi cizye ödemek zorundaydı ve ülkeyi terkedemezdi. Bu şer'î kaidenin tatbikini gösteren bazı davaların bulunduğu Bursa Şer'iyye Sicilleri'ndeki kayıtlardan, yabancı tâcirlerin XV. yüzyıl gibi erken bir zamanda bile Bursa gibi büyük bir ticaret merkezinde cizye ödmeden uzun süre ikamet etmek için bazı yollar buldukları anlaşılmaktadır. Sonraları kapitülasyonlar sebebiyle bu meselede daha müsamahakâr davranıldı. Osmanlı topraklarına genellikle ticaret için gelen İranlı Ermeni tâcirler ise cizye mükellefi statüsünde idiler.

1691 fermanında şer'î kaideler çerçevesinde cizye mükellefi olanların kişi başına vergi vermeleri gerektiği belirtilerek maktû sistem ve muafiyetler yürürlükten kaldırılmıştı. Fakat buna rağmen birçok eski uygulama ve muafiyet devam etti; 1839'da vergi eşitliği prensibiyle bütün bu muafiyet ve imtiyazlar lağvedildi.

Cizye ödeyenlerin iki ayrı yükümlülüğü daha vardı. Bunlar, vergi toplayıcılarının "maîşet" veya "maaş" adı verilen kendi masraflarını karşılamaktan ve merkezdeki cizye kalemine "resm-i hesâb, ücret-i kitâbet, harc-ı muhâsebe ve kalemîyye" gibi adlarla da anılan "resm-i kitâbet" harcını ödemekten ibaretti. Bu sonuncusu, bütün Osmanlı maliye bürolarınca uygulanan genel bir usuldü ve kâtiplik hizmeti karşılığı alınan harçları ifade ediyordu. 1475 tarihli fermana göre cizye toplayıcıları resm-i kitâbet olarak her aileden 2 akçe, il kethüdâları için de 1 akçe alıyorlardı (*Ķânûnnâme-i Sulţânî*, s. 77-78). XVI. yüzyılda vergi toplayıcıları ve onlara refakat eden kâtipler kendileri için 1'er akçe talep ediyorlardı. Macaristan'da ilâve olarak 1 akçe "resm-i hâne" istenmişti (Barkan, s. 180, 316). 1691'de maîşet adı altında alınan miktar âlâ, evsat, ednâ itibarınca 12, 6 ve 3 paraydı; bunların her birinden ayrıca 1'er para da kitâbet ücreti alınmıştı. Bundan dört yıl sonra kadıların maîşeti için yeni bir ilâve daha yapıldı. Yine âlâ, evsat ve ednâ olarak 9, 4 ve 1,5 para alınmaya başlandı. 1694 tarihli fermanla bütün bunların toplanması sırasında vâki olabilecek suistimalleri önlemek için bu miktarların vergi toplayanlar tarafından ken-

CİZYE

di adlarına değil hazine adına alınması kararlaştırıldı. Toplanan miktar önce hazineye gidecek, sonra da ilgili memurlara oradan cizye bürosunda cizye gelirlerinden ödeme yapılacaktı. Bu kanunî harçların toplam miktarı cizyenin 1/25'ine tekabül ediyordu ve cizye gelirlerindeki artışa göre nisbeti tesbit ediliyordu. Yine aynı fermanla cizye toplayıcılarının kanuna aykırı olarak cizye ödeyenlerden zahire, kâtibîye, sarrâciye, kolcu akçesi, harc-ı mahkeme, mum akçesi, buyruldu avâidi vb. bazı "salgın"lar saldıklarına da işaret edilmisti.

1839 Tanzimat Fermanı ile bütün vergi toplayıcıları hazineden maaşa bağlandı; vergi ödeyenlerden sadece hayvanları ve kendileri için asgarî ölçüde olmak üzere erzak teminine izin verildi. Fakat cizye mükellefleri için en ağır yükü, bazan bir köyün tamamıyla harap olmasına yol açan ölüm ve yeriyurdu terketme (gırîhte) neticesi onların vergilerinin geride kalanlarca tazmin edilmesi teşkil ediyordu. 1691 fermanında ifade edildiği gibi bazı yerlerde cizye mükelleflerinin sayısı çeşitli sebeplerle dörtte bire düştüğü halde diğer dörtte üçün vergileri geride kalanlara yükleniyordu. Diğer taraftan cizye toplayıcıları bazan kadırlarla anlaşarak resmî izin olmaksızın cizye defterlerine henüz ismi girmeyenleri (nev-yâfte) tesbit edip cizye almaya teşebbüs ediyorlar, bazan da defterlerde tanımlanamayan kişiler için bedel akçesi (bedel-i cizye) istiyorlardı. Devlet cizye mükelleflerinin her birine eşit oranda olmak üzere "gırîhte" denilen yeni bir vergi belirleyerek bu gibi suistimalleri önlemeye çalıştı. 1691 cizye kayıtlarında görülen bu verginin miktarı kişi başına 40 akçe idi ve cizyenin yaklaşık sekizde birine tekabül ediyordu. Ayrıca buna benzer "nev-yâfte akçesi" adlı bir vergi daha eski dönemlerde de mevcuttu. Fakat vergi toplayıcıları zorla ek para alma âdetlerini sürdürdükleri için bu vergiler reâyâyâ yeni bir yük haline geldi. 1691'de cizye toplama usulünde resmî kâğıt dağıtma yoluna gidildiğinde vergi toplayıcıları, hazine tarafından dağıtılmış olan kâğıtları tamamen kullanmak için cizye mükellefi olmayanları ödeme zorladıkları gibi aşağı seviyede olması gerekenlere daha yüksek seviyede kâğıt kabul ettirmeye çalıştılar. Bazıları ise yüksek seviyeden vergi ödeyen zenginlerin vergilerini düşük göstermek için rüşvet alarak daha alt seviyeden ödemelerini temin ediyorlar ve onlardan mey-

dana gelen açığı fakir kesime yüklüyorlardı. Çöküş döneminde vergi toplama da cebrî davranışlar, vergi toplayıcılarının kolcu verilen kalabalık maiyetlerinin ihtiyacını reâyânın karşılaması da genel şikâyetler olarak bu yolsuzluklara ilâve edilmelidir. Ayrıca cizye mükelleflerine vergi toplayıcılarının oldukça sert ve haşin davrandıkları da gönderilen fermanlardan anlaşılmaktadır. Bütün bunlar, hiç şüphesiz reâyânın XVII. yüzyıl sonlarından itibaren yabancı istilâcılarla iş birliği yapmalarının başlıca sebebinin teşkil etmiştir. 1691'de veya daha sonraları alınan tedbirler de bu durumu düzeltmemiş, özellikle yeni sistemde rahiplerin vergi muafiyetlerinin kaldırılması, bazı nüfuzlu gayri müslim zümrelerin Osmanlı idaresine karşı çıkmaları ile sonuçlanmıştır.

Cizye 1856 Islahat Fermanı ile kaldırılmıştır; zira bu ferman Osmanlı tebaası arasında eşitlik prensibi getirdiği için gayri müslimlerin de askerlik hizmeti yapmaları gerektiği ortaya çıkınca, bunlardan belirli bir vergi alınmak suretiyle bu hizmetten muafiyetleri (bedel-i askerî) kararlaştırılmış ve böylece kaldırılan cizye vergisi bu ad altında mahiyet değiştirerek 1907'ye kadar sürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Cizye Muhasebe Defterleri; BA, KK, nr. 3503-3799; BA, MAD, nr. 176, 2775, 6222, 7587; Molla Hüsrev, *Düerü'l-hükkâm*, s. 195-216; *Mülteka'l-ebhur* (trc. Mevkufâtî), İstanbul 1318, s. 349-351; Silâhdar, *Târih*, II, 559; Mustafa Nûri Paşa, *Netâiyicü'l-vukûât*, İstanbul 1327, III, 100-101; Barkan, *Kanunlar*, s. 83, 180, 201, 226, 237, 303-304, 316, 320, 351; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classical Period*, Copenhagen 1950, s. 134-135; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 155-159; *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (nşr. Halil İnalçık), Ankara 1954, s. 104-124; L. Fekete, *Die Siyâqat-schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955, I, 179-198; II, s. XI, XXXVI; *Kânûnnâme-i Sulţânî ber-Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî* (nşr. R. Anhegger — H. İnalçık), Ankara 1956, s. 39, 66, 76-78; B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952, s. 10-11; a.mlf., "Studies in the Ottoman Archives", BSOAS, XVI/3 (1954), s. 484-485; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 176-179; a.mlf., "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", *TTK Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 602-608; a.mlf., "Dizjya", *El²* (İng.), II, 562-566; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, s. 121; B. C. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (trc. Şinasi Altundağ), *TTK Belleten*, VIII/32 (1944), s. 599-652; H. Hadzibegić, "Dizjja ili harač", *POF*, III-IV (1952-53), s. 55-135; V (1954-55), s. 43-100.

HALİL İNALCIK

CLAUSON, Sir Gerard

(1891-1974)

Türk dilinin
en eski dönemleri üzerindeki
çalışmalarıyla tanınan
İngiliz Türkologu.

Londra'da doğdu. Bir binbaşının oğludur. Eton College'den sonra yüksek öğrenimini Oxford Üniversitesi'ne bağlı Corpus Christi College'de yaptı. 1914'te buradan mezun oldu ve çok geçmeden asker olarak katıldığı I. Dünya Savaşı boyunca Çanakkale, Mısır ve Irak'ta ordu hizmetinde bulundu. Savaşın sonuna 1919'da girdiği Sömürgeler Bakanlığı'nda 1951'de emekli oluncaya kadar önemli mevkilere yükseldi. Emekli olduktan sonra ise kendini bütünüyle ilmi araştırmalara vermek imkânını elde ederek en önemli çalışmalarını bu devrede ortaya koydu. 1 Mayıs 1974'te Londra'da öldü.

Öğrenciliği sırasında Pali dili ve Sanskritçe'den başka Türkçe ve Arapça gibi Doğu dillerini de öğrenmeye başlayan Clauson, pek erken denebilecek yaşta ilmi çalışmalar içine girmişti. Daha üniversite öğrencisi iken 1912'de Royal Asiatic Society'ye üye oldu. Ölümüne kadar altmış iki yıl bu sıfatını koruduğu gibi 1958-1961 arasında buranın başkanlığında bulundu. 1975'te kendisine cemiyetin altın madalyası verildi. 1969 yılında da Amerika'da İndiana Üniversitesi'nin Altaic Studies mükâfatını kazanmıştı. 1906'da yayımladığı ilk ilmi yazısından itibaren Pali, Sanskrit ve Tibet dilleri alanında yürüttüğü çalışmalarını, arada yayımlanan "A Hitherto Unknown Turkish Manuscript in 'Uighur' Characters" (*JRAS*, January 1928, s. 99-130) adlı makalesi bir tarafa bırakılırsa, asıl 1951'den sonra hemen hemen tamamıyla Türk dili üzerinde yoğunlaştırmıştır. Türk diliyle ilgisi bakımından bu çalışmalar arasında Moğolca da yer alır. Yayımladığı yetmiş bir araştırmasından kırk sekizi doğrudan doğruya Türkoloji sahası ile ilgili bulunmaktadır. Zamanla Rusça, Çince, hatta Japonca da öğrenen ve elli yaşından sonra kendisini Türkoloji'ye veren Clauson'un yazıları esas itibarıyla Türk dili tarihi üzerinedir.

Eserleri. Türkçe ile Altay dillerinin akrabalığı teorisine karşı çıkan teziyle kendisini ilk planda tanıtan Clauson'un maka-